

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT:94(479.24).

**XX-ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA TÜRKÇÜLÜK
İDEOLOGİYASININ YARANMASI HAQQINDA**

Dos. Aslanov Elgün Məhəmmədali oğlu, Quliyeva Gülmira Qəşəm
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universit
e.aslanov85@mail.ru

Xülasə: XX-əsrin II yarısından sonra kapitalist münasibətlərin inkişaf etməsi milli-demokratik fikrin formalaşmasına səbəb oldu. Həmin zamanlarda türk xalqlarının arasında türkçülük ideologiyası formalaşdı. Bu məqalədə türk xalqlarının azadlığı uğrunda apardığı mübarizədən danışılır. Azərbaycan və türk alimlərinin etdikləri böyük fədakar işlərdə burada geniş təhlil olunur. Məqalədə türk xalqlarının həmrəy olmalarının vacibliyinin mühüm olduğu göstərilir.

Açar sözlər: türkçülük, ziyahılar, mətbuat, həmrəylik, milli burjaziya, xalq

Ключевые слова: тюркизм, представители интеллигенции, пресса, солидарность, национальная буржуазия, народ

Keywords: Turkism, intellectuals, media, solidarity, ideology, nation

XIX-əsrin II yarısından Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı milli-demokratik fikrin formalaşmasına geniş imkanlar açdı. Milli mətbuatın yaranması – “Əkinçi”, “Ziya”, “Kəşkül” və sair mətbuat orqanları milli-demokratik fikrin oyanmasında böyük rol oynadılar. XX-əsrin əvvəllərində isə Türk xalqları içərisində böyük oyanışın meydana çıxması ilə türkçülük ideologiyası yarandı.

Türkçülük ideologiyasının mərkəzi XX-əsrin əvvəllərində Rusiya idisə, 1905-1907-ci illər inqilabından sonra ictimaiyyətin güclənməsi nəticəsində türkçülük ideologiyasının mərkəzi Türkiyəyə keçmişdir. Öz tarixi keçmişinə qayıdan türk xalqları azadlıqları uğrunda mübarizəyə qalxdılar.

Tarixə söykənsək görürük ki, türk mənşəli xalqlar dünyanın ən qədim xalqlarındandır. Əli Bəy Hüseynzadə yazırdı ki, “Türklər səhnəyi-tarixiyyəyə miladi-İsadan 2000 il əqdəm çıxıb, o vaxdan bəri cinsən və lisanən müxtəlif və mütəəddid təsirata məruz qalmışlardır: Asiya qitəsinin şərqində mancı, moğul və çinlilərlə, qərbində isə irqi-qafqazidən olan aqşam ariya və samiya ilə, yəni hindi, irani, islay, çərkəz, kürd, ərəb və s. nəsilərlə qarışmış olduqlarından bu gün hər tərəfdə şəklən, cinsən və lisanən qayət müxtəlif bir qövmdür” [1.s. 45-46]

Çin tarixçiləri miladdan öncə 2000-1000-ci illər arasında ilk türk hökəmdarlarından bəhs edirlər. Deməli, türklərin bizə məlum olan tarixi 4000-illik bir tarixi əhatə edir [2. s.11].

Onlar şimali-şərqi Çindən tutmuş Şərqi Avropaya qədər olan geniş ərazilərdə yaşamışlar. Orta Asiya, Sayan-Altay dağlarının şimal-qərb bölgəsi, Yenisey və İrtis çayları boyu, Ural, Volqa boyu, Balxaş gölü, Xəzər dənizinin bütün ətraf bölgələri türk mənşəli xalqların daim yaşadığı ərazilər olmuşdur [3.s.192]. Tarixin müxtəlif vaxtlarında 115-ə qədər türk dövlətləri yaranmış, onlardan 15-i imperatorluq-xaqanlıq, 38-i imperatorluq olmayan dövlət, 34-ü bəylik, 4-ü atabəylik, 18-i xanlıq, 6-sı isə respublika olmuşdur. Lakin sonralar 600-ildən çox yaşayan, Asiyada Anadolu, Suriyan, Fələstin, İraq, Misir, Avropada Bolqarıstan, Macarıstan, Serbiya, Makedoniya, Albaniya və başqa əraziləri özündə birləşdirən Osmanlı imperiyası istisna olmaqla türk xalqlarının tarixin müxtəlif zamanlarında mövcud

olmuş dövlət və dövlət qurumları parçalanıb dağılmış və iri dövlətlərin- Rusiya, Çin, İran, Avstriya-Macaristanın qəsbkar siyasətlərinin qurbanı olmuş, onların əsarəti altına düşmüşlər.

Dünya mədəniyyətinə Məhəmməd Xarəzmi, Fərabî, Biruni, İbn-Sina, N.Gəncəvi, N.Tusi, M.Füzuli, Nəsimi və başqaları kimi elm və mədəniyyət korifeyləri, Attila, Mete, Babək, Əmir Teymur, Fateh Mehmet, Şah İsmayıl kimi fəth və sərkərdələr və yüksək əxlaq-mənəvi dəyərlər bəxş etmiş Turan dünyası pərənpərən edilərək iri dövlətlərin tabeliyinə və müstəmləkəsinə düşmüşdür. XIX-əsrin əvvəllərində Azərbaycan ikiye bölünərək İran və Rusiyanın, 80-ci illərdə Orta Asiya əmirlikləri Rusiyanın, çox milyonluq uyğur xalqı isə Çinin ucqarlarına çevrilmişlər.

Türk mənşəli xalqların parçalanmasının iqtisadi və siyasi səbəblərinə aşağıdakı kimi qiymətləndirmək olar.

- a) Tarixən kök salmış feodal pərakəndəliyi;
- b) Silah gücü ilə yaradılmış türk dövlətlərinin iqtisadi cəhətdən zəif olması;
- c) İri təcavüzkar dövlətlərə qarşı birgə müqavimətin zəif olması;
- d) Bu dövlətlərin zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik olmaları və bunlara qarşı iqtisadi, siyasi və hərbi maraqların güclü olması;
- e) Müxtəlif dinə və təriqətlərə parçalanma mövcudluğu;

Tarixin bütün dövrlərində türk xalqlarına qarşı iftiralar söylənmiş, onların köçəri, barbar, qeyri-mədəni xalq olmalarını iddia etmişlər. Türk xalqının böyük oğlu Mustafa Kamal Atatürk deyirdi: “Türk xalqı böyük tarix yaratmışdır, lakin onların tarixi haqqında başqaları yazmışdır”[4]

XX-əsrin əvvəllərində məşhur Türkiyə tarixçisi Basim Atalay yazırdı: “Bəşər tarixində nə qədər ləkə varsa, onu türklərin adına yazmağa çalışıblar. Türk sərkərdələrini qan içən, barbar kimi qələmə verənlər öz tarixlərindəki vəhşiliklərindən sükutla keçiblər... Tarixdə türklər qədər hakim olmuş, xanlıqlar yaratmış, şan-şöhrət qazanmış bir xalq olmamışdır”[5].

Qeyd etdiyimiz kimi XX-əsrin əvvəllərindən başlayaraq türk xalqları içərisində özünü dərk və özünə qayıtma meyilləri gəclənməyə başlayır. Bu oyanış özünü daha çox Rusiyada göstərirdi. O dövrün siyahıya almasına görə Rusiyada 100-dən çox türk dilli xalq yaşayırdı. Ona görə də türkçülük ideologiyasının mərkəzi Rusiya sayılırdı.

Türkçülük ideologiyaları və ictimai fikrin intibah XX əsrin əvvəllərində dünyada baş verən hadisələrlə bağlı idi. Eyni zamanda türkçülük ideologiyasının formalaşması hər şeydən əvvəl Rusiyanın milli ucqarlarında və türkdilli xalqlarda milli burjuaziyanın meydana gəlməsi və inkişafı ilə bağlı idi.

Bumda H.B.Zərdabının nəşr etdirdiyi “Əkinçi” qəzetində, sonra isə Baxçasarayda (Kırım) İsmayıl bəy Qaspiralının “Tərcüman” qəzetində geniş inkişaf edən türkçülük ideyaları Rusiyadakı türk xalqlarının milli şüurun formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynamışdır. Türkdilli mətbuat turançılıq idealarının cücərməsi üçün zəmin yaratmış oldu.

M.Şaxtaxtinskiyın Tiflisdə nəşr etdirdiyi “Şərqi Rus”, Ə. Topçubaşovun Bakıda nəşr etdiyi “Həyat”, Ə. Ağaoğlunun buraxdığı “İrşad”, Əli Bəy Hüseynzadənin “Fiyuzat” və s. mətbuat orqanlarında türklərin özünüdərk və özünəqayıtması, onların tarixi dövlətçilik ənənələri ilə bağlı məqalələr diqqəti cəlb edirdi. Azərbaycanda türkçülük hərəkatının əsas ideoloqlarından biri Əli Bəy Hüseynzadə olmuşdur. “Fiyuzat” məcmuəsində Əli Bəy Hüseynzadə türk xalqlarının qüdrəti, böyüklüyü, mədəniyyəti haqqında yazmaqla bərabər, ruslaşdırma və farslaşdırma siyasətinə qarşı çıxaraq tənqid edirdi[6, s-22].

Fiyuzatın” tutduğu yol türkçülük, islamçılıq və avropalılıq olmuşdur. Əli Bəy Hüseynzadə türk qanlı, islam əqidəli, avropa düşüncəli fədailər yetişdirməyi irəli sürürdü [7, s-33].

Yuxarıda adı çəkilən mətbuat orqanlarında daha çox türkçülük və turançılıq ideyalarının genişlənməsinə diqqət yetirilirdi. Yəni bütün türk xalqlarının vahid Turan dövlətində birləşməsi ideyası irəli sürülürdü. Türkçülük və Turançılıq ideyalarının yarandığı ilk mərhələni M.Ə.Rəsulzadə “Romantik Panturkizm” dövrü adlandırılmışdır. Lakin əhəmiyyətinə baxmayaraq milli şüurun formalaşdığı şəraitdə bu ideologiya milli qüvvələrin tələbatına cavab vermirdi.

Birinci Rus inqilabından sonra (1905-1907-ci illər) Rusiyada yaşayan türkçülük ideyasını yayan bir sıra ziyalılar siyasi şəraitlə əlaqədar Türkiyəyə müraciət etməyə məcbur oldular. Yusif Akçura oğlu (milliyətcə tatar idi), Əli Bəy Hüseynzadə, Əhməd Ağə oğlu, İsmayıl Bəy Qasırol və başqa aydınlar öz fəaliyyətlərini Türkiyədə davam etdirdilər. Onların təsiri altında Ziya Göy Alp, Mustafa Kamal Atatürk, Əli Kamal (Qahirədə “Türk” adlı qəzet nəşr etdirirdi) Zəki Toğan və başqa türkçü ideoloqlar yetişmişdilər.

Ziya Göy Alp özünün mənəvi cəhətdən yetişməsi və formalaşmasında Əli Bəy Hüseynzadəni özünün mənəvi atası hesab edirdi. Öz növbəsində Mustafa Kamal Atatürk də Ziya Göy Alpin varlığına yüksək qiymət verərək yazmışdır “Ətimin və sümüyümün atası Əli Rza Əfəndidirsə, fikrimin atası Ziya Göy Alpdır”[4].

Ziya Göy Alpin türkçülüyn gerçəkləşməsi uğrunda mübarizədə, onun türk xalqlarına açılmasında böyük rolu olmuşdur. O, türkçülük ideyasını böyüklüyünə görə üç dərəcəyə bölür: - türkçülük, oğuzçuluq və ya türkmənçilik, turançılıq. Onun fikrincə milli Türk dövlətinin- respublikasının yaranması birinci ideyanın gerçəkləşməsi demək idi. Yaxın və uzaq ideya və məqsəd kimi oğuzçuluq və turançılıq nəzərdə tutulurdu. Milli duyğuların yaxınlığı baxımından birləşə bilənlər Ziya Göy Alpin fikrincə məhz oğuzlar ola bilərdilər. Bura Türkiyə, Azərbaycan, İran, Türkmənistan türk soyları daxil idilər. Lakin Ziya Göy Alpa görə bu xalqların siyasi birləşməsindən danışmaq hələ tezdir, yalnız onların mədəniyyət baxımından birləşməsindən söhbət gedə bilərdi.

Türkçülük ideologiyası tərəfdarlarının əksəriyyəti belə hesab edirdi ki, türk millətçisi olmaq eyni zamanda islamçı olmaq deməkdir, belə ki, din dildən sonra millətin ən mühüm göstəricisidir. Əhməd Ağə oğlu göstərirdi ki, islam türk üçün sadəcə din deyil, o “milli və irqi” dindir. Odur ki, türkçülük hərəkətinə qoşulan hər bir kəs islamı qəbul etməlidir. Ziya Göy Alp yazırdı ki, “türkçülüyn qayəsi müasir bir islamın türkçülüydür”[8, s-53]

XX-əsrin əvvəllərində mətbuat orqanlarında daha çox türkçülük və turançılıq ideyalarının genişlənməsinə diqqət yetirilirdi. Yəni bütün türk xalqlarının vahid Turan dövlətində birləşməsi ideyası gündəmdə idi. Türkçülük və Turançılıq ideyalarının yarandığı ilk mərhələni Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “Romantik Panturkiz” dövrü adlandırılmışdır [9, s- 34].

Türkiyənin rəhbərliyi altında Böyük Turan dövlətinin yaranması ideyası Qərb və Rus mətbuatında daha çox rast gəlinirdi. Bu mənada Mustafa Kamal Atatürkün panturkizm və panislamizmə münasibəti xüsusilə maraqlıdır. 1921-ci ilin dekabrında Türkiyə Böyük Millət Məclisində çıxışında qeyd etmişdir ki, “Türklər müsəlman olmaq etibarını ilə öz din qardaşlarının taleyi ilə həmişə maraqlanacaq, lakin türklər heç bir vaxt bütün bu xalqları Türkiyənin başçılığı altında vahid imperiyada birləşdirmək fikrinə düşməməlidirlər. Keçmişdə türklər bu cür xülyaları irəli sürməklə bütün dünyanın nifrət və qəzəbini qazanmışlar. Biz həyatımızı ancaq müstəqil yaşamağa həsr etməliyik” [4].

Turançılıq və Türkiyənin rəhbərliyi altında birləşmək ideyaları 1918-ci ildə Azərbaycanda da geniş yer tuturdu. Xüsusilə Gəncədə bu ideyanı müdafiə edən müxalif qüvvələr daha çox idi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərliyi Azərbaycanın müstəqillik ideyalarını müdafiə edirdilər və buna nail oldular. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də islamıyyətin və müsəlmançılığın milliyət deyil, “ümmətçilik” ifadə etdiyini, milliyətin isə

din üzərində deyil, dil və mədəniyyət birliyi əsasında qurulduğunu önə çəkirdi. O zamana qədər “Türk birliyi” ideyası irəli sürülsə də bəzi ziyalılar özlərini “müsəlman”, “müsəlman millətləri” adlandırırlardı.

Bir çox mənbələrdə, əsasən çar Rusiyasında Azərbaycan türklərini “tatar” deyərək adlandırmışlar. M.Ə.Rəsulzadə ilk dəfə “Açıq söz” qəzetində “müsəlman” və “tatar” kəlməsi yerinə “türk” kəlməsi işlətmişdir. Beləliklə “ümmət” və “ümmətçilik” dönəmi rəsmən bağlanmış oldu və onun yerini “milliyyət” və “türk” millətçiliyi adını alan yeni bir dönmə başlamışdır[10, s-34]

Türkçülük ideoloqları bir qayda olaraq türk aləminin həddlərini müəyyən etməyə çalışaraq bu işdə ərazi amilinə tez-tez müraciət edirdilər. Əhməd Ağa oğlunun “Türk yurdu” jurnalında nəşr etdiyi “Türk aləmi” məqaləsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. O, yazırdı: “Asiyanın üzərində ucalan Altay dağlarından axıb gələn türklər şimal və cənuba, şərq və qərbə yayılmışlar. Türklər Çinin ən ucqar bucaqlarından Finlandiya, Polşa, Macarıstan və Şimali Afrikayadək müxtəlif ərazilərdə səpələnmişlər”[11].

Əhməd Ağa oğlunun fikrincə türk aləminin ərazisi təxminən Avropa və Amerikanın birgə ərazisinə bərabərdir və bu ərazidə təxminən 70 milyon türk əhalisi yaşayır. Göstərmək lazımdır ki, bu rəqəm müasir dövrdə 250 milyonu keçmişdir. Türk dünyasının sərhədlərini müəyyən etməyə səy göstərən Yusif Akçura oğlu türk ruhunu Qafqazda, Sibirdə, Şərqi Türkistanda-Turan çöllərində axtarırdı. O, “Türk aləmində” məqaləsində Türk dünyasının üç hissədən ibarət olduğunu qeyd edirdi:

- a) Müstəqil Osmanlı imperiyası;
- b) Çar Rusiyası və Çinin tabeliyində olan ərazilər;
- c) İranın şimalı-şərqi;

Türk xalqlarının coğrafi ərazisi hazırda Qərbdə Aralıq dənizi sahillərindən şərqdə Edzin-Qol çayına- Çin səddinə, Şimalda Şimal Buzlu Okean sahillərində, Cənubda Kunlük dağlarına qədər geniş bir sahəni tutur. Sahəsi 10,5 milyon kvadrat kilometrə çoxdur ki, bu da Avroasiya materikinə təxminən beşdən birini təşkil edir.

XX-əsrin əvvəllərinə nisbətən türklərin sayı üç dəfədən çox azalmışdır. Türk xalqlarının bəqəhəllərini sevməyənələri də elə qorxudan budur. Dünyada demokratik dəyişikliklər açıq-aydın türk, eyni zamanda müsəlman inəncəli xalqların xeyrinə dəyişir. XXI əsr türk əsri kimi tarixə düşəcəkdir. XX əsrin sonlarına aid statistikaya görə azərbaycanlıların orta illik artımı 2,7 faiz, özbəklərin 3 faiz, türkmənlərin 3 faiz, qırğızların 2,9 faiz təşkil etdiyi halda İngiltərədə bu artım 1 faiz, Yaponiyada 0,9 faiz, İsveçdə 0,3 faiz, Pribaltika, Almaniya kimi ölkələrdə əhalinin artımı 0,1 faiz təşkil etmişdir.

Müxtəlif ölkələrin belə əhəli artımı ciddi demografik dəyişikliklər gətirib çıxaracağından xəbər verir. Eyni zamanda dünya müsəlmanlarının say artımında da türklərin payı az deyil. Ümumiyyətlə türk xalqlarının 80 faizdən çoxu müsəlman, 20 faizi isə qeyri müsəlmanlardan-şamanizm, buddizm, xristian və iudaizm dininə inanclardan ibarətdir.

BMT-nin statistik məlumatlarına görə, dünya dilləri arasında türk dili beşinci yerdədir. Türkdilləli xalqların təmsil etdikləri müstəqil dövlətlər və muxtar qurumlar böyük əraziyə və olduqca müxtəlif təbii sərvətlərin zəngin ehtiyatlarına malikdirlər. həmin ölkələr nəyinki iqtisadi, həm hərbi və siyasi potensiala malikdirlər. Türk dünyasının güclü iqtisadi və hərbi potensiala malik olmaları onların getdikcə dünya siyasətinə təsir etmək imkanlarını çoxaldır. Hətta getdikcə bir sıra inkişaf etmiş ölkələr türkdilləli ölkələrdən enerji asılılığına düşürlər.

XX əsrin sonlarından başlayaraq türkdilləli ölkələr və muxtar qurumlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni yaxınlaşmalar baş verdi. Bu siyasətin həyata keçirilməsində Ulu Öndər H.Ə.Əliyevin gördüyü işlər əvəzsizdir. Onun təşəbbüsü ilə Traseka layihəsi olan Böyük ipək yolunun bərpa olunması türk respublikaları arasında yaxınlaşmanın əsasını qoydu. 1993-cü

ildə ilk dəfə olaraq türkdilli dövlət başçılarının İstanbulda toplantısının keçirilməsi də bu ölkələrin iqtisadi və mədəni cəhətdən yaxınlaşmasında böyük rol oynadı.

Qlobal dünyada xalqların yaxınlaşması, millətçiliyin aradan qaldırıldığı bir dövrdə Azərbaycanda türkçülük siyasəti ilə yanaşı azərbaycançılıq siyasəti də gündəmə gətirilmişdir. Ulu Öndər H.Ə.Əliyev göstərirdi ki, biz türk mənşəli millətlik və türkdilli xalqlarının dilinə məxsus olan dilimiz Azərbaycan dilimiz vardır. Bu gün dünyada azərbaycanlıların sayı 50 milyondan çoxdur. Onların hamısının ürəyi Azərbaycanla döyünür, Azərbaycan üçün çalışır, onun çiçəklənməsinə öz töhvələrini verirlər. Eyni zamanda Azərbaycanda yaşayan digər etnik azlıqlar da özlərini bu vətənin bir parçası hesab edərək azad və sərbəst yaşayırlar.

Ulu Öndər H.Ə.Əliyevin sözləri ilə desək “Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. Bizi bir-birimizə bağlayan ideal yaxınlığı, mənəvi-əxlaqi prinsiplərdir”[12, s- 47].

Ədəbiyyat

- 1.Əli Bəy Hüseynzadə seçilmiş əsərləri: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. Bakı, 2017. 447 səh.
- 2.Erol Güngör: Tarixdə Türklər. Ötükən nəşriyyatı. İstanbul, 1999. 425 səh.
- 3.Dr. Afqan Vəliyev. Azərbaycanda Yeniləşmə və Milliyyətçilik Hərəkatı. İstanbul 2015. 304 səh.
- 4.www.neguzelsozler.com/unlu-sozleri/ataturk-sozleri.html
- 5.azkurs.org/eya-ya-ch-fq-andamj.html
- 6.Rəfiq Zəka Xəndan. Unudulmuş dahi. Qorqud yayım evi. Bakı, 1994. 329 səh.
- 7.Əli Heydar Bayat. Əli Bəy Hüseynzadə. İstanbul, 1992. 417 səh.
- 8.Ziya Göy Alp. Türkçülüyn əsasları. Kamer yayınları. İstanbul, 1996. 53 səh.
- 9.M.Ə.Rəsulzadə. "Qafqaz türkləri". (çapa hazırlayan Y. Akpınar)İstanbul, 1993.səh 34.
10. XX-əsrin siyasi tarixi. I hissə, Şur nəşriyyatı. Bakı, 1995.
11. azerbaycanli.org/az/.html
- 12.Əliyev H.Ə. Azərbaycan bütün azərbaycanlıların vətənidir. Bakı, 2000, 548 səh.

THE IDEOLOGY OF TURKISM AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY

Aslanov Elgun Mahammadali, Quliyeva Gulmira Qasham

Summary

The development of capitalist relations in the second half of the nineteenth century, new opportunities opened up the national democratic opinion. During this period, the Turkish people, with the emergence of the revival was the ideology of Turkism. The article deals with a wide range of Turkish people's struggle for their independence . In the article is talking about the role of Azerbaijani and Turkish intellectuals developing national democratic idea, also talked about the development of the national press widely at the end of the twentieth century. At the end of the article has been marked to be solidarity among the Turkish people.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ТЮРКСКОЙ ИДЕОЛОГИИ В НАЧАЛЕ XX-ВЕКА*Асланов Елгюн Магаммедали оглы, Кулиева Гюльмира Кашам кызы***Резюме**

Со II половины XIX-века развитие капиталистических отношений открыло широкие возможности для формирования национально-демократической мысли. Именно в этот период с возникновением зарождения среди Тюркских народов, образовалась тюркская идеология. В статье подробно говорится о борьбе тюркских народов за свою независимость. Есть обширная информация о заслугах Азербайджанских и Тюркских представителей интеллигенции в возникновении и развитии национальной демократической мысли, о развитии национальной прессы. В статье отмечается необходимость проявления солидарности тюркскими народами.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, İctimai fənlər kafedrasının 28 noyabr 2024 –cü il tarixli iclasının 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 02 dekabr 2024-cü il